

HAGYOMÁNY

Erdős István

A primáskirály

Előszó

„*A messze kéklík a Duna*” című történeti szociográfia Rácz Pál világhírű XIX. századi cigányprimásról készülő monográfia. Egy kísérleti könyv, amely azért igényli bevezető gondolatok közreadását, mert a reformkor, a forradalmak kora, a kiegyezés, a millennium évtizedei emlékezetünkben, sajnos, már nem egy-másfél évszázad természetes messzeségében vannak ..., de csillag-távolságban ... vagy végtelen mély kút süket csöndjében.

Nógrád megye szécsényi járásban, Gécen 1822 tavaszán már jó fél évszázada élnek muzsikus cigányok, amikor az *idősebb Rácz Pál* kunyhónyi kis házában *Csonka Panna* asszony, a 14 esztendőes gyerekedesanya világra hozza a család elsőszülöttjét. Fiú lett. Március 4-én keresztelik a megyeri plébánián. A szülők, a keresztszülők még a paplak küszöbén sem tudják, hogy Bálintnak fogják-e keresztelni a kisdedet, apai nagyapja *Rácz Bálint* emlékezetére, vagy ahogyan szokás szerint illendő volna, Pálnak, Palkónak édesapja keresztnevére. Csonka Panna, a szerelmes-szép ifjú asszony Palkót suttog a pap fülébe, az apa, Rácz Pál szigorú szóval mondja: Bálint lesz a neve, Valentinus, azaz Bálint kerül az anyagkönyvbe. A Rácz Pál név majd csak 1830. júliusi keresztelőn öröklődik át a család harmadik fiúgyermeke számára Pál, Bálint az 1828-ban születő Antal, meg az 1834-es esztendő ajándéka János már a Rácz család negyedik nemzedékét jelenti Gécen. Ahogyan dédapjuk – az 1760 körül Gécre letelepülő Rácz Ferenc – és nagyapjuk, apjuk egyformán muzsikus volt, úgy természetes, ők is a zenészhivatásra vannak szánva.

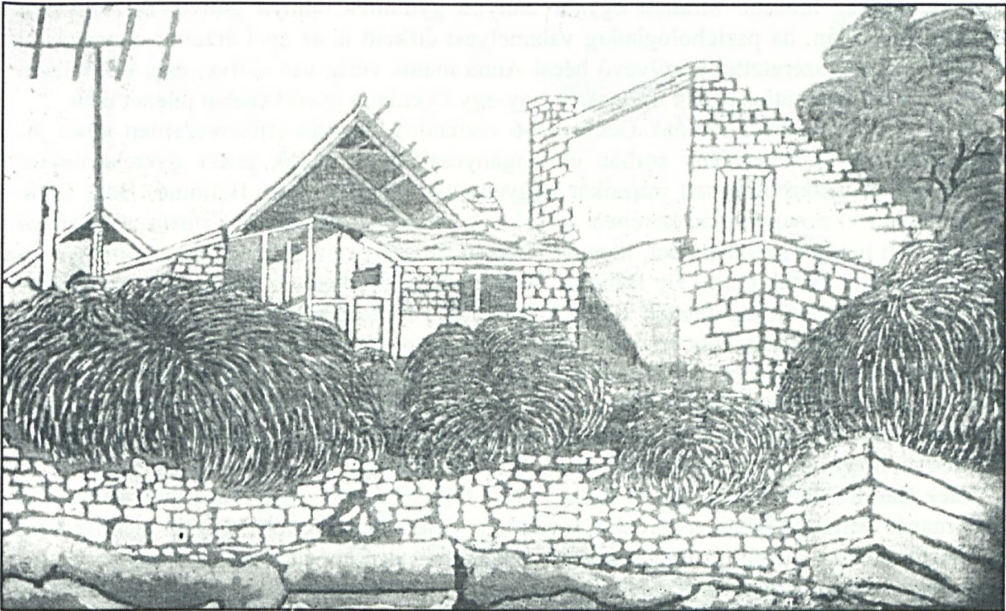
A helytartó tanács rendelete 1837. szeptembere és 1838. áprilisa között Nógrád megyében is pontos összeírás készül egy-egy járás egy-egy kerületének *újmagyar* lakóiról. Tisztázzák, hogy miből él a cigány család, mikor települt le, és a gyermekek miféle foglalatosságra tanítatnak ki. Akkor a 44 esztendőes, kisbögös Rácz Pál cigányzenésznek már négy fia mellé írják oda, hogy *foglalkozása muzsikus*. A 15 éves Bálintnak ez valódi kenyérkereső foglalkozása már, de a 9 éves Antal, a 7 éves Pál, a 4 esztendőes Antal esetében mindez csak arra utal, hogy a fiúk muzsikusnak való kitanítása elkezdődött. Együtt akár egy kitűnő cigánybandát is alakíthatnának egy évtized múlva, de Bálint és az ifjú Pál akkor már a császár hangszereit fújják valahol, a híres soktornyú Majland városa körül, a gróf *Gyulay Ferenc*ről elnevezett 33. magyar gyalogezredben. A négy ifjú mellett egy kisded leánya is születik, az 1838. április 14-i összeírásban Johanna

néven. Neki éppúgy, mint a csecsemő korban meghalt Ignácnak, Zsigmondnak csak egy-két esztendő életkét szabott ki a sors a Rácz családban. Később ugyan ismét születik egy gyönyörű kislány Ráczéknál, aki megint csak a Johanna nevet kapja a keresztségben a karancssági *Csonka Johanna* nagymama emlékezetére. Csonka Panna viszont, a fiatal édesanya a leányka születése után negyed évvel már kiköltözik a géci temetőbe. Akkoriban Rácz Bálint kezében már régóta mesterien szólal meg a hegedű, Pál is már cifrázva fújja a nagyapjától megörökölt klarinétot.

Amikor Rácz Palkó 1830 nyarán megszületik, és a kicsiny palócfaluban, Gécen egyre szaporodnak a Rácz család muzsikus reménységei, akkoriban Itáliában *Mazzini*, az olasz szabadság atyja, egy olyan szövetségi államról elmélkedik, amelyben Magyarország a központ, a főszereplő, s a magyar föld a Duna királynéjének minősítetik.

A szilárd alapúnak feldicsért nagygéci cigányház vertagyag falai között folyton ringatnak egy durva ácsolatú öreg bölcsőt, s a bölcső fölé hajolva Csonka Panna, az édesanya, gyönyörű szép tiszta hangon énekel: *Cziberébi, ra-ba-ba, mért nem alszik a baba, hajatra, csicsiba, alszik a kisfiam, bumbuja.*

Antalnak, Bálintnak, Palkónak, Jánosnak egyformán minden este szól ez az altatódal. Mert ahogyan a Rácz család Gécen, úgy Csonka Anna családja is a közeli Karancsságon híres muzsikus dinasztiként ismert. Így aligha tévedhet nagyot a géci Rácz család 70 éves vénanyja, aki vásári jóslással, beteg gyógyítással is fontos krajcárokat hozott a házhoz: *bűcsűben Palkó, jaj ez a rajkó, szép tiszta arcú, mindennél különb purdé, nagy ember leszen ő, gróf is tán, vagy cigánykirály, de a muzikusoknál biztosan király lesz!* Nem Palkó az te, de Bálint – kiállt rá az öregaszonyra idősebb Rácz Pál, de az asszonyok csak nevetnek. kacagnak.

Balázs János festménye a salgótarjáni cigánytelepről

Ugyanezen években, közelebből az 1830-as esztendőben, egy magyarrá lett valódi gróf, *Frimont János* a Lombard-velencei királyságban állomásozó császári hadak főparancsnoka helyettesévé nevezte ki *Radetzkyt*, aki még akkoriban, a hatvanas éveiben járván megbízható katonai hírében állt. Ki tudhatná ekkor, hogy Frimont – őt Ferenc császár invitálta még a bécsi haditanácsba – egy év múlva már halott, és a fővezérség terhe Radetzkyre hárult: legyen szíves garantálni, hogy az olasz szabadságról, államegységről tervezgető mazzimisták álmai csak álmodozások maradjanak. Hiába, hogy súlyos fenyegetést jelentenek a Sziciliától Milánóig burjánzó titkos szervezetek hálózatai, Lombardia megmarad a sárga-fekete lobogók alatt császári birtoknak. Ugyanezen években Bécsben a 19 éves *Zsófia főhercegnő* és *Ferenc Károly* házasságot kötnek, majd a frigy után 6 évvel, 1830 nyár végén egészségesnek látszó fiúgyermekük születik: Ferenc József lesz a neve. A bécsi bölcsőben ringatott fiúcskának senki sem tud olyan gyönyörű altatódalokat énekelni, mint a Rácz-fiúknak a tündéri kedvességű Csonka Panna mama ...

Ugyanezen időben Bécsben idősebb *Johann Strauss* házi boldogságát még csak fenyegetik a súlyos viharfellegek: a művész életforma, a sok utazás, a távollét még csak rendkívüli feszültségeket sűrít. Még a gyerekszobában is: az 5 esztendőes ifjabb Johann Strauss hiába rohan túlradó szeretettel atyja térdét átölelni annak váratlan, ritka hazaérkezésekor, a fogadtatás rideg, elhárító hessegetés: hagyjatok békét nekem! Az pedig kifejezetten felingerli a sok gonddal küszködő Strauss-atyát, ha Johann, a fia akaratlanul is egykori keserves saját gyermekkorára emlékezteti a hangszer imádatával, hegedű imitációival. Nemhogy örülne, de szerfelett dühíti, hogy a gyermek egy játékhegedű fölé szorított állal, a madzaghúrok fölött mesterien táncoltatja vonóját, és lobogó nagy szemében már ott van ugyanaz az áhitat, amiért az idősebb Strausst egykor annyira gyűlölték, annyit gúnyolták kisgyerek korában. Így aztán, ha pszichológiailag valamelyest érthető is az apai érzelmi elutasítás, a gyereket lángoló szeretettel körülvevő bécsi Anna mama vérig van sértve, és a kis Johann lelkébe is gyógyíthatatlan sebek íródnak be egy-egy ilyenfajta gyerekszobai jelenet után.

Rácz Bálintnak, Rácz Palinak Gécben 5-6 esztendőes korában értelemszerűen nincs játékhegedűje, az igen szegény sorban élő cigánycsaládban. Nekik pucér gyerekkoruktól kezdve kukoricaszárból készít muzsikát nagyanyjuk, idősebb Rácz Bálintné, Bota Sára, amíg csak ott él a nagycsalád körében. Ezidő tájt persze a *tökduđa*, a *fűzfasíp*, a *kiscitera* készítésében is majd minden géci, megyeri iskolás fiú szert tesz valamelyes tudományra, a Rácz-fiúk is így voltak ezzel. De Bálintot, Palkót olyan kitüntetés is elérte már iskolás korukra, hogy őrizhették, cipelhették atyjuk kisbögőjét a hetedik határon át, mondjuk Nagyorosziba, a grófi kastélyig, ahol egyszer-egyszer a nagyméltóságú úr neve napján nagy társaság gyűlt össze mulatságra, és esztendőkön át mindig Rácz-féle hangász-társulat volt szegődtetve arra, hogy húzza a talp alá valót. S ne malacbanda módjára húzza, ahogy a gróf mezővárosában működő bandák is képesek lennének, de szívhez szólóan, de nemzeti hévvel forrósodva, hogy mindenki emlegesse meg a nógrádi muzsikát.

Rácz Bálint-Palkó illendő tiszta ruhában tűrhető csizmában a bálterem nagytükre előtt nézte magát életnagyságban, s percekig csodálta a Velencéből hozatott, földtől mennyezetig érő tükröt, amikor megállt mögötte a gróf legkisebbik unokahúga, s játszani hívta. A gróf rokon leánykájának nagy méltósággal megengedhetett ezen ünnepi napon, hogy a lakodalmas bábjátékon játszani hívják a Rácz-gyereket egy órácskára, amíg a konyhai eszem-izsom után majd visszaindul Gécre a zenész társulatot szállító szekér. A muzsikusokat meg majd csak a

névnapot követő reggel szokták hazaszállítani. Palkót a grófi leánykák lakodalmas játékból csak a cigányzenekar érdekelte. Szép volt ugyan a gyöngypártás, magyar ruhás menyasszony, szép volt a mentés, sarkantyús délceg vőlegény, a libakalapos eskető püspök, a sokszínű ruhás hatalmas násznép, de a piros nadrágos cigánybanda zsinóros mentés fényessége, szépsége minden képzeletet felülmúlt. A díszruhás, fényes csizmás muzsikos cigányok valódisága, álomszerűsége annyira szívbemarkoló volt, a primás hegedűje, a bőgős hajlott háta, a cimbalom pengő-zengő érzékenysége annyira igazi és rikató volt, hogy Palkó könnyezve szaladt az apja mellé, és nem tudta elmagyarázni, hogy mi a baj, hogy senki nem bántotta, mindenki túlon túl is kedves volt hozzá. Szerencsére a géci szeker hamarosan előállt, és Palkónak indulnia kellett vele haza Gécre a kicsiny házikó kemencekuckójára oda-szorulni a rajkók mellé ...

Idősebb Rác Pál természetesen tartotta, hogy minden élő fiúgyermekéből muzsikussá lesz. De hétköznapi atyai ítélkezésében, se mélytudati pszichés komplexusaiban nyoma sem volt annak a féltékenységgel vegyes érzelemnek, amellyel Bécsben idősebb Johann Strauss kizárta volna a tehetséges muzsikusként tűnő Johann gyereke életéből a muzsika kockázatait. Nagygécen a Rác család szegénységében is megkülönböztetett jólétben élt azokhoz a cigánycsaládokhoz képest, akik vályogvetéssel, madzag- és kötélveréssel, kefekötéssel, kovácsmesterséggel próbáltak megélni az 1830-40-es évek Nógrád vármegyéjében. Amikor éhínséges év követett aszályos esztendőt, hogy aztán megint más természeti csapás, a túlzott mértékű esőzés, gabona gombásodás, takarmányrothadás pusztítsa el a falvak kilátásait. Egy cigányzenész család életében sem Gécen, sem Karancsságon nem volt valószínű, hogy egy kisgyerek a szó szoros értelmében éhen halna. De Megyerben *Gonda plébános úr* évente többször is odairta egy-egy gyerek neve mellé a halotti anyakönyvbe, a halál oka éhség ...

A muzsikussá növekvő Rác-fiúk mintája, példája ezidő tájt még idősebb Rác Pál, az édesanya volt, aki elsősorban falusi kurtakocsmában muzsikált, de nemesi kastélyokban, megyebálokban is sűrűn szerepelt. Így módja volt még tanulni a vármegye leghíresebb század eleji hangzásától, a füleki öreg *Bunkótól* is meg a Gömörben, Hontban szép magyaros muzsikát játszó régi cigányoktól is. Így *Csernák, Lavotta, Bihari, Rózsavölgyi* örökségéből még valami, amitől a zene több lesz mulattató táncmuzsikánál, még eljutott Nógrád legjobb cigányzenészeihez is.

A magyar reformkorban az ellenzékiségéről híres Nógrád megye igen fogékony erre a muzsikára.

Gyarmaton, Szécsényben, Orosziban, Szirákon a mezővárosok urai, és a falvak birtokos nemesei is szerte a vármegyében busásan megfizették a jó muzsikos cigányokat, de még a mulatószolgalegény is zenésbandát rendelt az asztalához a vasárnap délutánok mulatozásánál néhány krajcárért. A fősvény jobbágygazda, a hat ökröt hajtó falusi bíró nem egyszer konfliktusba keveredett a kocsmában a szolgalegény kivagyiságával, hogyhogya a cigány neki húzza, és nem nekem a módosabbnak? Bizony, a cigányprimás ha tizenkét esztendő, ha a férfikor delén lévő művésze a nyirettyűnek, abban az időben is mindig a megrendelőnek muzsikált ... Annak húzza, aki megfizette a nótát.

De 1840-ben így van ez Bécsújhelyben, vagy a lombardiai Milánó kávézóiban is. Bécsújhelyt a katonai akadémia elvégzése után egy fiatal tiszt gyorsan emelkedni kezd a katonai ranglétrán és eleinte, több itáliai garnizonban szerez tapasztalatokat, hogy majd 1848 nyarára, amikor Rác Pál Lombardiában fog hőssé válni a császárt védelmező csatákban, akkora már ezredes legyen. Ő az

a híres-hírhedt *Benedek Lajos* ezredes, akinek rögtön megakadt a szeme a kitűnő memóriájú, atléta termetű cigány katonán. Milánó ugyanúgy kávéházak városa, ahogyan a XIX. század derekára Pest-Buda is az lett. A leggazdagabb milánói kávézók tulajdonosai közt is leghíresebbek a nemes-polgár Ferrario család tagjai. Sokszoros háztulajdonosként sok nemzedéken át csillagászati vagyon-jövedelmeket birtokoltak. Miközben Nagygécében Rác Palkó kitüntetésnek veszi, hogy apja nagybőgőjét őrizheti, hordozhatja. Milánóban a Ferrario családban is négy fiúgyermek után születik meg a kislánya: Ginditta a neve. Szép mint egy Murillo-angyalka. Érhető, hogy a familia büszkesége lesz. Különösen a család legidősebb fiúgyermeké, az 1831-ben született Konstantino hordozta tenyerén az imádott kislányt ... Furcsa, különös fintora a sorsnak, ami összebogozta Milánóban Rác Pál sorsát a Ferrario családdal, hogy a dúsgazdag milánói Konstantino, örökifjú diákként fanatikus forradalmárrá, garibaldistává lett, sőt katonává is áll, pont akkoriban, mikor magyar sógora, a császár sokszorosan kitüntetett obszitos zenész éppen Nápolyba távozik Milánóból. Nápolyban Konstantino közlegény lesz a magyar légióban, a negyedik gyalogos században lett katona, ahol nemsokára a hadba lépése után meghalt. Rác Pálnak sem olasz földön, sem később Pest-Budán nem kell tartania a szenvedélyes Konstantino bosszú-esküjétől, aki a Ferrario család megbékélése után sem nyugodott bele soha, hogy kishúgát, a család egyetlen virágszálát, éppen egy lenézett cigánymuzsikust, éppen egy császára katona vette feleségül.

Nem mintha Rác Pali lombardiai katonáskodása után bárkitől, bármitől is félt volna. 1848 milánói márciusa óta az ördögtől sem félt, mert ahogy átélte, legyőzte a gyávaságot az egy életre szóló erőt adott neki. Milánóban azon a tavaszon az első ágyúlövések riadalma úgy csapott le rá, mint egy gyerekkatonára. Már-már összeesett a bénító félelemtől, hogy neki mindjárt meg kell halnia. Rettegett a halál közelségétől, de megemberelte magát, eltolta magától a pálinkás kulacsot kínáló katona kezeket, nem kell! Olyan nagy dolog lenne meghalni? A hazáért, a császárárt? Rác Pál a veronai visszavonulás idejére már az ezrede legvakmerőbb káplárjának hírében állt. Milánó utcáinak elkecseregett harcai, 1848 tavaszának nagy csatái, tragikus sortüzei alatt megszokta a vért, a halált maga körül.

Jó két évtizeddel később Pesten, a nagy primás Tehén utcai lakásában öreg barátja, a költő drámaíró *Bernát Gazsi*, a nagy mulattató, egy Pál-napi cigány vacsorán kivételesen nem a saját humoros verseit, tréfáit adta elő, a nagy társaság megnevetetésére, hogy – *Patikárus, Sárközi Ferkó, Blaha Lujza, Hegyi Aranka, Tamássy József, Jókai Mór, Mohácsi bácsi, Bizai báró* a vendégek között – nagyokat kacagjon, de a nála éppen költő tanulóként, író társnak jelen lévő, magyarul is alig tudó tót diák, *Vojtina Mátvás* költeményeit ... Vojtina meg volt győződve róla, hogy a költészet mestersége pont olyan mint a csizmadiaság; megtanulható, és nem keseredett el, ha kinevették. A magyar szabadságharcban Vojtina ilyen sorokkal bátorította az ágyúzások alatt remegő térdekkel reszkető újonc bajtársait: *Egy kis halál? Nem tesz semmit! / Őseinknek szintén volt!*

Mikor elült a harsogó nevetés az ünnepi asztal körül, Rác Pali elkomorodott. Vojtina suta népi filozófiája szíven találta, nem is hallotta már szinte Bernát Gazsi keserves panaszát, hogy száz év múlva az ő nevét senki sem ismeri már, de Vojtináét, mert *Arany János* versbe foglalta, mindenki ismerni fogja, amíg csak magyarul beszélnek a Kárpátok alatt.

Rác Pali biztosan tudta, hogy ő rokonlélek Vojtinával, mert Milánóban éppen efféle férfi legyintés üzte ki belőle a gyávaságot, hogy már az ördögtől se féljen, sőt, ha kell, ő maga legyen az ördög ...

Milánó dúsgazdag nemes-polgári jólétében élő Ferrario család gyermekei semmit nem tudtak arról, hogy lesz valaki ezrede legvakmerőbb vitézévé, de arról különösen nem, hogy miféle súlyos gyerekkori emlékei, gyötrelmei nyomasztják a délceg őrmester karmestert, a hatalmas termetű nemes arcú katonát. Családjának árnyékai Rácza Palira éppúgy rávetődtek Gécen, Milánóban, mint Bécsben az idősebb Johann Straussra, emlékezve bécsi gyermekségére, vagy a Genovában született *Paganinira*, annak tragikus, rideg gyerekkorára: látniuk kellett, hogy mellettük, körülöttük a családban sorra halnak meg a kisdedek, kisgyerekek.

Középkori színezetű tragédiáival olyan egyforma lenne a világ 1820-40 körül Gécent, Bécsben, Milánóban, Genovában?

Rácza Palkó körül Gécen bizony iszonyatosak voltak a szegénység kútjai. Számára egyáltalán nem volt szokatlan, hogy cigány agyagkunyhókból, szegényes cselédviskókból, parasztházból, lepusztult kisenemesi udvarból egyformán ez hallatszik ki: éhen vagyunk ...

Balázs János festménye a salgótarjáni cigánytelepről

S amikor már gyerekzenészként krajcárokért muzsikál, akkor két-három esztendő iszonyatos sovány termésén van túl az ország, a vármegye, és a módos jobbágy parasztok is feliratkoznak már a listákra a bírónál, hogy a vármegye éléstárából éhínség ellen gabonát kölcsönözzenek. Ezidő tájt 10-12 km-t is gyalogoltak cigányok és éhező zsellérek, hogy a közeli Szécsény birtokos urának nagy udvarán, gőzölgő üstökből, egy-egy napon meleg levest kapjanak, ami éppen elég volt az éhenhalás elleni orvosságnak. Néhanapján 150-160 ember is tolongott azon az udvaron déli harangszóra, cigányok, nem cigányok vegyesen, és néma csendben várták az ételosztást. Soha egy hangos szó sem hangzott el az ilyenfajta tolongásban, és az ott segítkező ferences barátok, tanítók, nemes asszonyok joggal érezheték, hogy a köznép, a szegények megsegítésével most istennek tetsző dolgot cselekszenek.

Palkó, akit a megyeri plébánián a katolikus egyház tagjának kereszteltek meg, nem volt vallásos, ahogyan apjának, nagyapjának életében, úgy neki is pusztá formalitás volt minden, ami a paphoz, templomhoz, fényes szertartásokhoz kötődik. Csak ürességet, látszatokat észlelt a nem cigány falusiak áhítata mögött is, így természetesen tartotta a maga hitének ürességét is. Egyetlen dologban volt ekkoriban kivételes az érzékenysége: ha az októberi esti litániára szólító harangszót meghallotta, akkor beleborzongott a hiányba. Ilyen gyönyörűséges hívó hang hallatán, vajon ő miért nincs közelebb az istenhez ...? Mikor egy püspök megbérmálta őt a megyeri templom udvarán, mit sem tudott róla, hogy a prelátus, kínos emésztési zavarai miatt, orvosi rendelésre, azon a napon csak harminc fogással lett éheztetve, a szokásos harminchat helyett.

Ugyanezen időben egy magyar, illetve osztrák-magyar úrhölgy Szécsényben, szécsény környékén igen nagy figyelemmel néz a környezetében élő cigányokra. A hölgy a földbirtokos felesége, huszonnégyezer holdas birodalommal a háta mögött, már szenvedélyes magyarrá nemesedik, amikor elfogulatlan és igen szigorú kritikus képet rajzol az általa ismert cigányokról. Nógrád vármegye közepén, fele úton Gyarmat, fele úton Fülek felé Rác Pali világát érdemes egy kissé az elfogultságoktól mentes idegen-asszony szemével néznünk, hogy jobban megértsük itt: mi az, hogy cigány?

„Sudár alkatuk, leomló fekete hajuk, csillogó szemük, gyöngy fogaik egzotikus megjelenést kölcsönöznek nekik, amit valami oknál fogva mégsem nevezhetünk vonzónak. Valójában mérhetetlen koszban éltek. Fiaik, lányaik rongyokban jártak. A gyerekek nem tartottak igényt különösebb luxusra, örömeiket lelték abban, hogy egymást sárral kenték be. Némelyik lurkó azonban bámulatosan szép, s a fekete szemű többség titokzatosságával, ragyogásával különlegességük még jobban kitűnik. Ahogy a zsidók Egyiptomban, ők is itt égetetlen vályogtéglá készítésével foglalkoznak leginkább, és asszonyaik szívesen segítenek a ritkán adódó munkákban.

A legrátermettebb közülük Jubál gyermekeire ütnek: ez volt atyja minden lantosnak, saposnak. Fölfigyeltünk zenei tehetségükre: bár művészetben tanulatlanok, együtteseket, olykor kész zenekarokat alkotnak, s kottaismeret nélkül is bonyolult darabokat adnak elő. A mezők madarainak kórusához hasonlóan a disszonáns hangzatokat különös, ám elbűvölő dallammá vegyítik. Olyan ez, mintha a régmúlt idők örömeinek és reményének emlékeit idéznék fel. Azután a láng kialszik, és mindössze a sajnálat pislákoló sugara marad életben ...”

Ahogy a nagyorosi grófi birtok körül, úgy Szécsényben is viszonylag győnge kvalitású cigányzenekarok működnek. Szinte minden mezővárosban három-négy banda borzolja fel félrehangolt zajongásával azoknak a muzsikára vágyó nemes uraknak, polgároknak a

kedélyét, akik Bunkó, *Sági Balog, Jónás, Pitykó* muzsikáját tartják mércének Nógrádban, Hontban, Gömörben, vagy Bihari, *Boka, Sárközy, Patikárus, Győri Farkas* játékát hallották Pesten, Debrecenben, Győrben. Rózsavölgyit azért nem soroljuk ebbe a sorba, mert bár balassagyarmati születésű volt, alig ismerték őt a felvidéken. Ha mégis tudták volna, hogy *Petőfinek* Pesten ő játssza a legszebb régi magyar muzsikát, a legjellegzetesebb híres nemzeti zenét, sőt Patikárust, Sárközyt és összhangzattanra, harmóniára tanítja, a cigányok Mark-bácsija – akkor így vélekedtek: még csak nem is cigány, pesti zsidó. S Rózsavölgyi súlyos nélkülözések közt, szinte halálra éheztetve halt meg, sikerei csúcán.

Nógrádban a jó cigányzenekaroknak megvolt a becsülete. A cigányzenész házak sokkal inkább hasonlítottak a szegényesebb, elhanyagolt nemesi lakokra, jobbágyházakra, mint a cigánysor omladozó agyagvaskóira. Ahol bizony mindennapos, hogy az ajtót, ablakokat széles, tágas lyukak helyettesítik, s a málófélben lévő deszkapadlások a végletes szegénység fölött akadályoznák, hogy legalább az eső, a hó ne essen be a házikóba.

A kamaszkor küszöbén Rácz Palkó döbbenet tapasztalta: felnőttek, öregek, s az ő kortársai, milyen egyforma közönnyel gubbasztanak az agyagkunyhók előtt ülve. Könyököt térdre támasztva pipáznak, ügyet sem vetve a pucér testtel csatangoló kisebbekre, vagy a porban birkózó, egymást gyömöszölő purdékra.

Ha ennyire számkivetettek, elhanyagoltak a hétköznapokon, akkor hiába itt az ünnepek fénye, a muzsika melegsége, a híres cigány gyerek-szeretet. Hogyan lesz ember ezekből a rajkókból: Hogyan lesznek majd különbe az őseiknél?

Mert amikor Rácz Pali 14 évesen klarinétozott a bandában, már biztosan tudta: nem csak a cigány testvéreinél akar különb lenni, de azoknál a csak kivagyiságban, úrhatnámságban kiváló birtokos nemeseknél is, akik tanulatlanok, és még öröklött birtokaikat is elhanyagolják a kocsmá, a kugli, a kártyaasztalok környékén. Húzd rá cigány! – kiabálják részeg góggel a kocsmá közepén, de fizetni vagy nem akarnak, vagy éppen csak egy krajcárt akarnak odaadni, hogy azt ossza el négy-öt fele a primás.

Mikor a gyerekkor vége felé Rácz Palkó bandákba verődött társaival kántálni indult karácsonykor, vagy az év utolsó napján, akkor ugyanezen nemes parasztok, birtokos urak fiai tréfából parázzon felforrósított agyaglepényt és megtűzesített egy krajcárost raktak ki a kántálóknak. Palkó mellett megszólalt egy rajkó: szote dot móré – mit adott, te? Jekgrejt zári te lepényosz – válaszolt Palkó – egy krajcárt és egy lepényt. Palkó nyúlt az ablakpárkányra az adományért, de már üvöltött is fájdalomban, mert az egy krajcáros megégette az ujját, és a pénz a hóba esett. A rajkók kétségbeesetten keresték. Palkó a tüzes lepénnyel már felkészültebben bánt el: egy marék hóba tapasztva rögvést odavágta a ház falához ... Volt ahol megdorgálta a ház gazdája a fiút az ünnepi csínytevésért, másutt a részeg nemes úr együtt nevetett a fiúkkal ...

Egy ilyen tanulatlan, más baján örülő, elvadult-garázda birtokos nemes lesz majd az okozója Rácz Palkó elbujdosásának is. Megyerben egy iszonyatos kocsmái verekedésben bizony a Palkó klarinétja repedt meg a gonosz nemesember fején, amikor az hajnalban ott maradt holtan a kocsmá földjén ... Ez a halálos novemberi éjszaka, az éppen csak kiforrt újbor részegítő, mérgező mámora kiszámíthatatlanná tette az embereket, akik Megyeren Holakovszki uram kocsmájában mulattak volna, ha épp akkor nem lép be oda az a bizonyos garázda nemes ...

Ettől az éjszakától kezdve fog eltérni Rácz Palkó élete atyja, nagypapja, bátyjai, öccsei megszokott életétől. Itt kezdődik el egy drámaian más élet a maga ismeretlen, rejtelmes évtizedeivel.

Amikor Rác Pali a Gömör megyei Rozsnyón katonának áll, a piactéren szól a toborzó muzsika. Egy szálfá termetű obsitos katona-primás játszotta a toborzót, *Pitykó József* volt a neve. Liptó leghíresebb primása, cigánykirálya ő. Eppen Lombardiából tért haza a felvidékre, Rác Pali meg épp Lombardiába tartott. Itáliába, amely az 1840-es év végére éppúgy a forradalmak küszöbén volt, mint Pest-Buda, Bécs, Párizs, Prága ...

Lombardiában 18 esztendő szab ki a sors Rác Palkónak. De azzal az öt esztendővel csak, amellyel ő tizenhét évesen Rozsnyón öregebbnek állította magát a sorozók előtt, hogy biztosan bevegyék katonának! S ezzel az öt képzeletbeli esztendővel kitoldva lett a katonáskodás ideje tizennyolc esztendő, amely az ő későbbi háborús történeteiben is, meg a majdani századvégi nagy Rác-família emlékezetében is sok zavart okozott. Amikor a XIX. század végén az újságírók megkísérlik kinyomozni, feltérképezni az öreg Rác Pali titokzatos, kalandos életét, így érthetően ők is nagy bajban vannak az ellentmondó adatok láttán.

Mikor Rác Pali, a Nagygécről elbujdosott cigányfiú, Milánóban már káplárrá, majd őrmesterré avandzsál, akkoriban ifjabb Strauss muzsikálni Pest-Budára érkezik, hogy az új Vigadóban megmutassa, mit tud, hogyan mulattat Bécs keringőkirálya. A bécsi Orfeusz a Junior-Oberon, ahogyan a túl nagyvonalúan címeket osztogató pesti sajtó elnevezte. Benedek Lajos ezredes, Rác Pali milánói parancsnoka ez idő tájt valahol Galícia és Lengyelország körül szolgálja Bécsset, hogy '48-ra majd rendcsinálásban járatos katonaként kerüljön vissza Lombardiába, Radetzky mellé ... 1848 szeptemberében, amikor idősebb Strauss a már-már bécsi himnuszá felerősödő Radetzky-indulóval köszöni meg az agg katona itáliai győzelmeit, akkor Bécsben ifjabb Johann Strauss az üldözött forradalmárok között kénytelen rejtekezve járnai, miközben Radetzky, Benedek ezredes mellett, az akkoriban már muzsikus őrmester Rác Pali is örül a győzelmet jelentő muzsika szárnyalásának. Radetzky nyolcvankét éves, Rác Palinak még éppen csak a férfikora kezdődött el 1848-49 Lombardiájában ...

Sokat töprengtem rajta, amikor nagygéci Rác Pál életének titokzatos regényével ismerkedni kezdtem, vajon mi lehet az oka, hogy az 1911-ben kiadott, népszerű Borovszky-féle vármegye monográfia a palócföldi származású világhírű primások közül éppen őt fogadja lelkesen a megye fiává?

Vende Ernő főreáliskolai tanár, a megyemonográfia író munkatársaként miért pont Rác Palt tiszteli meg kitüntető figyelmével? Olyannyira, hogy az irodalom, művészet, tudomány fejezetben részletes méltatást közöl róla, mikor ugyanott a kortársak közül csak Rózsavölgyinek jut ki szűkszavú ismertetés, és még csak említést sem érdemel a zseniális tehetséggel megáldott *Berkes Lajos*, aki Csécsén született 1837-ben, és a Podmaniczky bárók aszódi birtokáról a konvenciósz muzsikos státuszából került fel Pestre a Nemzeti Kaszinó primásának. Nem említi meg a vármegye monográfia Losonc híres muzsikusát, *Borzó Miskát* sem, akit a *Losonc végromlása* című zeneműve mellett az tett Európa-hírűvé, hogy Brahms 1860 után az ő muzsikájából emelt át sok motívumot a híres rapszódiai, magyar kompozíció építkezéséhez. Hiába keresnénk a zseniális Bunkó Feri nevét is, aki pedig olyan muzsikos családból indult el az országos hírnév felé, amely a vármegye hangásának neveztetett az XIX. század első éveiben.

Vende Ernő tanár Balassagyarmaton természetesen aligha lehetett a cigányzene, a nemzeti muzsika tudós szakértője, amikor a vármegye monográfia Rác Pál anyagával átadta a primást a hallgatatlanságnak, mert a palócföldi olvasók emlékezetének. Semmi jel sem utal rá, hogy Vende tanár úr ismerte volna a századforduló után hírhedt gyarmati cigány-vizsgáló

bizottságot, akik az árvaszéki elnök vezérletével ötvenként körbeutazták az országot azért, hogy megállapítsák, ki a legelső cigány a Kárpátok alatt ... Sokkal valószínűbb, hogy Vende Ernőt nagy érzelmi erővel ragadta meg Rác Pali egzotikus színességű életanyaga, népszerűsége, primás-királysága. Az adatokat szó szerint a Markó-féle – 1896-ban megjelent, s elég szűk körben ismert – cigányprimás albumból vehette át. *Markó Miklós*, a cigánymuzsikával rokonszervező újságíró a múlt századforduló körül éppen az utolsó pillanatban kísérelte meg összegyűjteni a nagy primások életrajzi adatait, de a lelkes gyűjtőmunka, az érdekes képes album nem volt tudományos hitelességű. Így aztán Vende Ernő főreáliskolai tanár úrnak nem volt szerencséje Markó adataival. Aligha számolhatott vele, hogy a megyetörténeti monográfiában leírt adatok hitelessége más mérlegelésen minősül, mint egy album színes forgatagában, vagy akár egy századvégi késői Jókai regényben. Rác Pali, a nemzet primása, primás-király már egy évtizede a Kerepesi temető halottja volt, amikor a cigányzenész album elkészülhetett, így Markó rákényszerült, hogy a családtagok, gyerekek, unokák, jóbarátok emlékezetére hagyatkozzon. S a gyerekek, unokák, cimborák bizony igen gyakran tévednek, ha emlékezni egy nagy halottra kell.

Így megbocsátható tévedés: Rác Pali nem 1815-ben született, de nem is – mint más tudós szakkönyvek állítják – 1830-ban, de 1822 tavaszán látta meg a nagyvilágot Nagycéccen.

Nem 72 esztendő, vénséges vén páterfamiasként halt meg 1885-ben, de 63 éves, súlyos beteg férfiként.

Nem katonáskodott külföldön 18 évig, csak 13 esztendeig.

Nem lehetett 36 gyermeke 1867-ben, miként azt XXXVI. Rác Laci, a királyi ambíciókkal működő muzsikós fia állította. Ha figyelembe vesszük, hogy Rác Pali temetésekor az élettársa még egy másfél esztendő kisdéddel a karján búcsúzott tőle, akkor csakis ez a csecsemő lehetett a 36. Rác.

Egészen más a helyzet a XIX. század írófejedelmének, Jókainak a Rác Pált illető tévedései terén. A *Fekete vér* című regény hegedűművész figurája, a hegedűművész *Reményi Ede*, Patikárus, Sárközy, Boka és Rác Pali életanyagából van összegyűrva. S a regényalak romantikus ábrázolása, megjelenítése során Jókai a millennium éveiben annyit idealizálhatna, tévedhetne, amennyit csak akar, hiszen az írói szabadság erre természetes módon felhatalmazza ... Csakhogy Jókai, aki igen alapos felkészültségű író, aki levéltárban kutat, aki ezerféle adatot egyeztet, most nagyot tévedett! Rettenetesen bosszantotta, hogy figuráit kritikusan kitalált mesealakoknak minősítik, ezért folyton-folyvást bizonygatja, hogy a kritikusoknak nincs igazuk. Lám, ő íróként csak az élet, a valóság tényeit örökíti meg írásművészetével, költészetével. Így aztán amikor egy ponton a *Fekete vér* meséje már-már a hihetetlenbe fordul, Jókai, hogy realitását, valóság-alapját bizonygassa, tudósi precizitású jegyzetanyagot illeszt a regény szövedéke mellé, a lap aljára Rác Paliról. Lám, Rác Pál is ... S egy jegyzet történeti hitelességének már egészen más szempontoknak kell megfelelnie, mintha a regényhős életét motiváló kortárs-szereplők bizonytalan hitelességével vetnének össze.

Jókai ebben a jegyzetanyagban nem kevesebbet állít mint hogy Rác Pali 1848/49-es magyar honvédként bujdosik ki Itáliába, s üldözött hősként lesz az olaszországi hegedűkoncertek ünnepléstárjává, ráadásul ott egy olasz grófnő kezét is elnyeri, s itáliai gondtalan, sikeres életét az önkényuralom Magyarországon folytatja, Pesten lesz primáskirályá ... Lám, ilyenek a XIX. század híres magyar primásai, ilyen ember Rác Pali.

Holott Rác Pali soha nem volt a magyar szabadságküzdelem katonája 1848/49-ben. Sőt! Lombardiában sem *Garibaldi*, *Klapka*, *Türr* vitéze volt, de épp velük szemben, a császáré, Radetzkyé, gróf Gyulai Ferencé, Benedek Lajosé. S Rác Pali büszke is rá, hogy ott volt Milánóban a zűrzavar ellen folyó háborúban, hogy kitüntetésekert kapott egy magyar században, amikor Radetzky marsall a soktorlaszos, barikádos Milánóból inkább vert seregnek tűnő kompániával vonul ki, hogy ne kényszerüljön a város falai közt milánói hiénává válni, és polgárok ezreit lemészárolni ...

Mikor Rác Pali később primási díszruhában muzsikál, hat fényes kitüntetés díszíti mellét. Öt érem Ferenc Józseftől való, egy pedig Miklós cártól. Ha a walesi herceg vendégként épp Londonban szerepel, és ott épp *II. Sándor cár* tiszteletére húzza a banda, akkor a cár szerfölött kíváncsi lesz, hogyan kerülhet oda a katonai érdemekért adható legnagyobb orosz kitüntetés, a Szent György kereszt, egy magyar primás zsinóros mentéjére? Ugyanezért került oda, amiért Radetzky is kapta: a forradalmak leveréséért ...

Jókai 1890 körül minderről semmit sem tudna? Pedig a kiegyezés körüli években a svábhegyi Jókai nyaralóban is megfordult néhányszor Rác Pali, és a nagy író is gyakori kedves vendég volt Rácéknál a Tehén utcai Pál-napi cigányvacsorákon. Olyan mulatságokon, amelyeknek hőfokára az volt a jellemző, hogy a Herkulestermetű Rác Pali, az ország primáskirálya nem hegedült, de gordonkát szoritott az álla alá vendégei mulattatására, hogy kirobbanó jókedvben járják a Kállai kettőst.

A XIX. század végén is bizonyosan sok félreértést okozhatott, hogy a Fekete vér Rác Pali-dokumentuma, de még a regény XX. századi kritikai kiadásai sem tudták rendbe tenni az író kínos tévedéseit. Az megérthető, hogy Rác Pali nagy családjá köréből sok bizonytalan információt lehet hallani, hiszen a muzsikus cigányok sem arról híresek, hogy büszkélkedhetnének írásos családi dokumentumokkal, pontos adatokkal. Sőt, amikor meghal Rác Pali, az atya, a család összetartója, annyira kétségbeejtő a pontos információk hiánya, hogy még a Kerepesi temetőben lévő síremlékére is pontatlan adatok kerülnek fel. Pedig a nagy primás a fővárostól közvetlenül a XIX. század nagy költőfejedelme, Arany János sírja mögött kapott díszsírhelyet.

Rác Pali vitte titkait a sírba. Egy küzdelmes, nagy élet titkai voltak azok ... Feltárásuk, hiteles megjelenítésük ma már csaknem lehetetlen feladatnak tűnik. De egyszer azért mégis csak el kell kezdeni valakinek a kutatást, különösen akkor, ha úgy véljük, hogy a mai cigányság identitásának térképéről is, a magyar kultúrtörténet XIX. századi krónikájából is feltűnően hiányzik a primáskirály képe ...